

Παντελής Μ. Νίγδελης

Ο ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ.
ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Κλείνοντας το άρθρο του «Δημοτικισμός και Αντίδραση» ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης αφιέρωσε την τελευταία παράγραφο του σε μια κατηγορία Ελλήνων διανοουμένων (φιλόλογων και εκπαιδευτικών, συνήθως πανεπιστημιακών ή ανώτερων εκπαιδευτικών), που μολονότι καθαρευουσιάνοι εξ εκπαίδευσως «συμμετείχαν στην καλλιέργεια της δημοτικής» τα τελευταία χρόνια της ζωής τους δημοσιεύοντας άρθρα και μελέτες σε αυτήν. «Η μαρτυρία τους», παρατηρεί ο Τριανταφυλλίδης, «δεν μπορεί με κανένα τρόπο να μειωθεί ως προς τη βαρύτητά της με καμιά από τις κούφιες συνήθως κατηγορίες ... για υπερβολές της ηλικίας, για επιδιώξεις αλλότριες, για καιροσκοπισμό, για αριστερισμούς, για καινοθηρία ή ό,τι άλλο. Δείχνουν απεναντίας άντρες ώριμους, που δεν έμειναν αδιάφοροι στο ξύπνημα του Ελληνισμού, που αναγνώρισαν τη σημασία της αλλαγής και που σαν άλλοι Συνέσιοι δοκίμασαν να δώσουν και αυτοί σε κρίσιμη ώρα μια απάντηση λέγοντας το “παρών” τους –ή όπως και αν είναι δεν τους φόβισαν οι φωνές των αρχαϊστών ή οι κατηγορίες τους»¹. Ανάμεσα σε αυτούς τους Συνέσιους ο Τριανταφυλλίδης αναφέρει μαζί με τους Κωνσταντίνο Άμαντο, Κωνσταντίνο Ρωμαίο και Στίλπωνα Κυριακίδη, για να περιορισθούμε σε μερικά μόνον ονόματα, πρώτον χρονολογικά τον επί μικρό χρονικό διάστημα προϊστάμενό του στο Ιστορικό Λεξικό Πέτρο Παπαγεωργίου², για τον οποίο παρατηρεί ότι δημοσίευσε προς μεγάλη έκπληξη του Γεώργιου Χατζηδάκι και των φίλων του δύο άρθρα στην εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* της Θεσσαλονίκης, λίγο μετά την απελευθέρωση της πόλης³. Πραγματικά στον μακρύ κατάλογο των δημοσιευμάτων του Παπαγεωργίου, με εξαίρεση ένα ακόμη διήγημα δημοσιευμένο το 1913 στο «Μικρα-

1. Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Δημοτικισμός και Αντίδραση*, Αθήνα 1960, σ. 58-59.

2. Για τη θητεία του Μ. Τριανταφυλλίδη στο *Ιστορικό Λεξικό* βλ. Γ. Χατζηδάκις, «Πέμπτη έκθεσις των Πεπραγμένων υπό της Επιτροπής επί της συντάξεως και εκδόσεως του Λεξικού της ελληνικής γλώσσης», Παράρτημα ΦΕΚ, τεύχος Β' φ. αφ. 211, 22 Οκτ. 1914, σ. 380.

3. Πρόκειται για τα διηγήματα «Ο χαμαμικός του σχολείου μας», *ΝΑ* φ. της 23.08.1912 και «Από τα περασμένα της τουρκικής Θεσσαλονίκης. Ο Αριστοτέλης, η τουρκική βούλλα και ο σοφός κριτής Χότζας», *ΝΑ* φ. αφ. (2392)-192 του 1914, σ. 1 = Από τα Απομνημονεύματά μου. Από τα περασμένα της τουρκικής Θεσσαλονίκης. Ο Αριστοτέλης, η τουρκική βούλλα και ο σοφός κριτής Χότζας», *ΜΗ* 9 (1915) 17-19 (το άρθρο φέρει ημερομηνία 27 Δεκ. 1913).

σιατικό Ημερολόγιο» της Ελένης Σβορώνου⁴, δεν εντοπίζονται άλλα γραπτά στη δημοτική. Ήταν όμως τα άρθρα αυτά οι μόνες στιγμές που ο Παπαγεωργίου ασχολήθηκε με τη δημοτική; Πριν απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, επιβάλλεται πρώτα να γνωρίσουμε έστω και σύντομα τον άνθρωπο και τη σταδιοδρομία του, για να δούμε στη συνέχεια τις απόψεις του σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα στον βαθμό, βέβαια, που τούτο είναι δυνατό.

Ο Παπαγεωργίου υπήρξε γόνος οικογένειας μεγαλεμπόρων βλάχικης καταγωγής που έκαμαν περιουσία στην Κεντρική Ευρώπη. Η οικογένειά του καταγόταν από το Κρούσοβο, έζησε στο Μοναστήρι και εγκαταστάθηκε, άγνωστο πότε ακριβώς, στη Θεσσαλονίκη. Ο νεαρός αστός περάτωσε την εγκύκλια μόρφωσή του στο Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης (1875) και συνέχισε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου. Εκεί, επί τρία έτη άκουσε μαθήματα από τους σημαντικότερους Έλληνες κλασικούς φιλόλογους της εποχής του, όπως τον Στέφανο Κουμανούδη και τον Κωνσταντίνο Κόντο. Ένα χρόνο πριν ολοκληρώσει τις σπουδές του (1878), κατά τη συνήθεια της εποχής, μετεγγράφη στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας και εν συνεχεία στο Πανεπιστήμιο της Ιένας, όπου επί ένα έτος αντιστοίχως συνέχισε τις σπουδές του στην Κλασική Φιλολογία κοντά σε ηχηρά ονόματα, όπως τον Maurice Schmidt, τον εκδότη του Λεξικού του Ησυχίου, και τον Heinrich Gelzer, ρωμαϊστή και μεσαιωνιστή. Κατά την παραμονή του στη Γερμανία σχετίστηκε με ορισμένους από τους σημαντικότερους κλασικούς φιλόλογους της γενιάς του, όπως τον Γεώργιο Χατζηδάκι και τον Γρηγόριο Βερναρδάκη. Ο Παπαγεωργίου ολοκλήρωσε τις κλασικές και παλαιογραφικές του σπουδές στη Φλωρεντία, όπου επί επτά μήνες (1881-1882) μελέτησε τον γνωστό λαυρεντιανό κώδικα προετοιμάζοντας την έκδοση των αρχαίων σχολίων του Σοφοκλέους. Στα τέλη του 1883 επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη διδάκτορας πια του Πανεπιστημίου της Ιένας⁵.

Οι προοπτικές για μια λαμπρή ακαδημαϊκή καριέρα του νεαρού φιλόλογου, που είχε ήδη κάνει όνομα από τις παλαιογραφικές του διαμάχες με τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, διαγράφονταν σαφείς. Το μακεδονικό λόμπι της Αθήνας με επικεφαλής τον Πανταζίδη, που ο Παπαγεωργίου θεωρούσε πνευ-

4. Βλ. «Αι δύο εικόνες της Φανερωμένης», *ΜΗ* 7 (1913) 17-21. Πρόκειται για την καταγραφή μίας αφήγησης του γέροντα Λύγκου Σμόλικα από τη Σαμαρίνα.

5. Για τη ζωή και το έργο του Παπαγεωργίου βλ. τις ανακοινώσεις της ημερίδας Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου (1854-1914). Φιλολογικόν Μνημόσυνον επί τη πεντηκοστή επετείω από του θανάτου αυτού οργανωθέν υπό της ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1964 και Π. Μ. Νιγδελής, Πέτρον Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως. Αλληλογραφία (1880-1912), Θεσσαλονίκη 2004 (ΕΜΣ, Επιστημονικά Πραγματεία. Σειρά Φιλολογική και Θεολογική, αρ. 19). Η σύνταξη μίας μονογραφίας με θέμα τη ζωή και το έργο του σημαντικού αυτού λογίου αποτελεί ζητούμενο της έρευνας.

ματικό του πατέρα⁶, τον προάλειψε για τη θέση του υφηγητή, αλλά άγνωστοι λόγοι αρχικά και πολιτικές μεταβολές στο Υπουργείο Παιδείας στη συνέχεια τον άφησαν εκτός Πανεπιστημίου (η καθηγητοποίησή του θα πραγματοποιηθεί πολύ αργότερα μόλις το 1910 επί πρωθυπουργίας Στέφανου Δραγούμη, θα μείνει όμως στα χαρτιά λόγω μιας σοβαρής περιπέτειας της πάντα εύθραυστης υγείας του). Οι εξελίξεις αυτές τον έστρεψαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μολονότι ποτέ δεν εγκατέλειψε την έρευνα της ελληνικής φιλολογίας (αρχαιοελληνικής και μεσαιωνικής) και της ελληνικής γλώσσας στην ιστορική της διαχρονία, δημοσιεύοντας επανειλημμένα αυτοτελή έργα και πληθώρα άρθρων σε έγκριτα διεθνή (κυρίως γερμανικά) και ελληνικά επιστημονικά περιοδικά της εποχής⁷. Απεναντίας μάλιστα στο ήδη ευρύ φάσμα των επιστημονικών ενδιαφερόντων του ο Παπαγεωργίου πρόσθεσε με την πάροδο του χρόνου νέες «αγάπες» όπως την επιγραφική, την αρχαιολογία και την αποκατάσταση των βυζαντινών μνημείων της Θεσσαλονίκης, απτά δείγματα των οποίων κοσμούν ακόμη την πόλη, όπως το προστώο της μονής των Βλατάδων, τα σχέδια του οποίου οφείλονται στον ίδιο. Η εκπαιδευτική του σταδιοδρομία, αν και σύντομη, –σύντομη άλλωστε ήταν και η ζωή του– συνδέθηκε με σημαντικά γυμνάσια μεγάλων αστικών κέντρων του αλύτρωτου ελληνισμού. Γυμνασιάρχης στο Μοναστήρι (1884-1885), καθηγητής στα Ζαρίφεια της Φιλιππούπολης (1885-1888), γυμνασιάρχης στις Σέρρες (1890-1891), γυμνασιάρχης στη Μυτιλήνη (1894-1899) και διευθυντής στο Ελληνοεμπορικό Λύκειο του Νούκα στη Θεσσαλονίκη (1904-1906), ήταν οι θέσεις από όπου υπηρέτησε τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η Θεσσαλονίκη του αρνήθηκε την τιμή να διευθύνει το γυμνάσιό της για λόγους τυπικούς ίσως και προσωπικούς, μολονότι μετά την επιστροφή του από τη Μυτιλήνη έζησε στην πόλη για μία σχεδόν δεκαετία και μάλιστα κάτω από δύσκολες οικονομικές συνθήκες⁸. Η κατάληξή του ήταν η Αθήνα, όπου και πέθανε το 1914, έχοντας διατελέσει για τρία χρόνια πρώτος διευθυντής του Ιστορικού Λεξικού, το οποίο ίδρυσε ο φίλος του Γ. Χατζηδάκις⁹.

6. Τουτό συνάγεται από χωρίο αδημοσίευτης ακόμη επιστολής που απέστειλε στον κλασικό φιλόλογο Γρηγόριο Βερναρδάκη στις 8 Ιανουαρίου του 1884 όπου αναφέρει ότι «προς τον Παναζίδη διάκειμαι, ως πάντες γινώσκουσιν, τόσον οικειώς ώστε αν έγραφον “ο σοφός κ. Παναζίδης” θα ήτο ωσει έγραφον ο “σοφός πατήρ μου”».

7. Για την εργογραφία του εν αναμονή της δημοσίευσης της τελικής της μορφής βλ. προσωφινά Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου (1854-1914). *Φιλολογικόν Μνημόσυνον ...*, σ. 36 κ.ε.

8. Για τη μη εκλογή του Παπαγεωργίου στη θέση του γυμνασιάρχου της Θεσσαλονίκης βλ. Νίγδελς, *ό.π.*, σ. 311 σημ. 36. Για τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπισε ήδη μετά την επιστροφή του από τη Μυτιλήνη βλ. επιστολές αρ. 73 και Παράρτημα Β, 3.

9. Για τη σχέση του Παπαγεωργίου με τον Γ. Χατζηδάκι βλ. ενδεικτικά Νίγδελς, *ό.π.*, επιστολές αρ. 71, 73, 105. Για τη θητεία του στο *Ιστορικό Λεξικό* βλ. Νίγδελς, *ό.π.*, 138 σημ. 539.

Ορισμένοι από τους βιογράφους του Παπαγεωργίου αρέσκονται να τελειώνουν γρήγορα με τις γλωσσικές απόψεις του, κατατάσσοντάς τον στους καθαρολόγους αρχαιστές ή ακόμη πιο σχηματικά στους οπαδούς του Κωνσταντίνου Κόντου¹⁰. Ο χαρακτηρισμός είναι, κατά τη γνώμη μου, απλουστευτικός και εν πολλοίς παραπλανητικός στον βαθμό που παρουσιάζει τον βιογραφούμενο ως μονοδιάστατο επιστήμονα. Για τον Παπαγεωργίου το γλωσσικό ζήτημα αποκτά ορθή προοπτική μόνον όταν η ελληνική γλώσσα εξετασθεί ως όλο. Την προοπτική αυτή την έχει κατακτήσει ο ίδιος μέσα από τη διαχρονική εξέτασή της και εκδίδοντας από Σοφοκλή και Θουκυδίδη έως Ακομινάτο και Βούρτζη και από επιγραφές της κλασικής εποχής έως μολυβδόβουλα της βυζαντινής εποχής ή αποθησαυρίζοντας και ερμηνεύοντας πλήθος λέξεων από τις νεοελληνικές διαλέκτους είτε πρόκειται για τα Σαλονικιώτικα είτε για εκείνες της Μυτιλήνης. Υπό την έννοια αυτή ο Παπαγεωργίου πιστεύει στη διαχρονική ενότητα της ελληνικής γλώσσας¹¹ και είναι ριζικά αντίθετος με τις επιλογές που απορρίπτουν τη γραπτή γλώσσα της εποχής του ως τεχνητό κατασκεύασμα.

Αν και δεν μας έχουν σωθεί προγραμματικά κείμενα στα οποία να εκτίθενται διεξοδικά οι γλωσσικές του απόψεις, οι παραπάνω θέσεις διατρέχουν ορισμένα –δυστυχώς λίγα– από τα σχετιζόμενα με το γλωσσικό ζήτημα γραπτά του. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα με τον εύγλωττο τίτλο «Η ψόφια καθαρεύουσα γλώσσα» που δημοσιεύει στο *Μικρασιατικό Ημερολόγιο* του 1908, ενδέχεται όμως να το έχει συντάξει μερικά χρόνια νωρίτερα. Εκεί συνεχετάζει λεξιλογικά την περιφήμη «Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών» του μακαρίτη δασκάλου του Στ. Κουμανούδη που δημοσιεύθηκε το 1900 και τη λεγόμενη Μεγάλη Κατήχηση του οσίου Θεοδώρου Στουδίτου (του 8ου αιώνα), για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι εξήντα πέντε από τις θεωρούμενες ως νέες λέξεις της Συναγωγής (κυρίως παράγωγα ουσιαστικά, επίθετα αλλά και ρήματα) απαντούν ήδη στην Κατήχηση, χωρίς τούτο να είναι γνωστό στους νέους χρήστες που τις έπλασαν βρισκόμενοι σε ανάγκη έκφρασης ανάλογων νοημάτων με τον συντάκτη της Κατήχησης. Το μικρό αυτό δείγμα απεδείκνυε, κατά τη γνώμη του, την ενότητα του γλωσσικού βίου των Ελλήνων, τη ζωντάνια της γλώσσας στη διαχρονία της και κυρίως την εκφραστική δύναμή της, σε αντίθεση με τη λογοτεχνική δημοτική της εποχής την οποία απορρίπτει ως πλαστό δημώδες ιδίωμα που «κατά το πλείστον

10. Βλ. ενδεικτικά Π. Λέτσας, «Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου (+1914)», *Μακεδονικά* 1 (1940) 536.

11. Βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του Δ. Π. Μαντζουράνη, «Ο Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου ως εκπαιδευτικός» στο *Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου (1854-1914). Φιλολογικόν Μνημόσυνον ...*, σ. 21.

είναι φανταστικόν ή μάλλον φαντασματικόν». Τι και ποιους εννοεί με τους όρους αυτούς το δείχνει η τελευταία παράγραφος του σύντομου άρθρου όπου θέτει το ερώτημα. «Η τοιαύτη ημών γλώσσα ... είναι “τεταρχειυμένος νεκρός” (μούμια), “τεχνητόν κατασκευάσμα”, κατά ξένους λογίους, “ψόφια”, κατά λόγιον δυστυχώς ημέτερον τον κ. Ψυχάρην;»¹².

Σε ένα άλλο άρθρο του στη σαλονικιώτικη *Αλήθεια* τον Νοέμβριο του 1906 με τον εξίσου χαρακτηριστικό τίτλο «Το φιλολογικό υμών καταρράκωμα», όπου μεταξύ άλλων στηλιτεύει τις γλωσσικές υπερβολές και ανακρίβειες δύο μεταφράσεων αρχαίων συγγραφέων από δημοτικιστές, θα τοποθετηθεί από την αρχή κιόλας απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα αποκαλύπτοντας το διαρκές και ζωηρό ενδιαφέρον του για το θέμα και τις απόψεις του. «Προς την σύνταξιν της προκειμένης πραγματείας», γράφει, «αφορμήν μοι έδωκαν νέα τινά υποσημειώματα εν τη εμή πλουσία συλλογή παρατηρήσεων αναφερομένων εις το παρ’ ημίν και τοις ξένοις από τινος χρόνου ακμάζον γλωσσικόν ζήτημα» και στη συνέχεια παρατηρεί «και μετά πάντα τα περί αυτού (εννοεί του γλωσσικού ζητήματος) πολλά και μακρά γεγραμμένα τε και μέλλοντα να γραφώσιν η μόνη προς την τελικήν λύσιν ασφαλώς άγουσα οδός είναι ... ουχί η σύνταξις επιστημονικών γλωσσικών πραγματειών αλλ’ η παραγωγή φιλολογικών έργων δοκίμων ποιητών και συγγραφέων»¹³. Η άποψη αυτή δείχνει ότι για τον Παπαγεωργίου το γλωσσικό ζήτημα το 1906 ήταν ένα ανοικτό ζήτημα που μπορούσε να λυθεί, προφανώς προς την κατεύθυνση της δημοτικής, μόνο με την καλλιέργεια της λογοτεχνίας και πάντως χωρίς γλωσσικές ακρότητες¹⁴. Δεν χωράει αμφιβολία ότι η άποψη αυτή αποτελεί

12. Βλ. «Η ψόφια καθαρεύουσα», *ΜΗ 2* (1908) 89-95. Το άρθρο κλείνει με τη χαρακτηριστική επιωδό (σ. 95) «οι δε τοιαύτα και τοιαύτα άλλα παραπλήσια αποφαινόμενοι δεν παραγνωρίζουσιν και δεν αδικούσιν ολοκλήρου του έθνους το ιστορικόν γλωσσικόν πνεύμα, το “ιστορικόν ψεύδος” (!) και το “ρωμαντικόν ψεύδος” (!!); αγνώω δε και τι άλλο ύστατον ψεύδος αυτά κατονειδίζοντες;».

13. Βλ. *Αλήθεια* φ. αρ. 510 / 69 της 30 Νοεμβρίου 1900, σ. 1-2, όπου κατά παραδοχή του ακολουθεί απόψεις του Χατζηδάκι. Το άρθρο υπογράφεται με το ψευδώνυμο φιλόλογος (για την παρότητα βλ. Γ. Ν. Χατζηδάκις, «Και πάλιν περί των Μαλλιαρών Α’ Έλληνες ή Ρωμαίοι;», *Εθνική Ψυχή* τεύχος 4 Νοέμβριος 1907, σ. 9). Τα δύο κρινόμενα έργα είναι η μετάφραση της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλέους που έκαμε ο Βαρλέντης το 1906 και της *Ιλιάδας* που φιλοπόνησε ο Αλέξανδρος Πάλλης το 1904.

14. Τις γλωσσικές υπερβολές των ακραίων δημοτικιστών καταγγέλλει ο Παπαγεωργίου σε ένα άρθρο του με τον τίτλο «Κριτικών αδικημάτων έλεγχος» που δημοσίευσε στο περιοδικό *Εθνική Ψυχή*. *Εθνικό Φιλολογικό Περιοδικό Α’* τεύχος 4, Νοέμβριος 1907, σ. 19-21 υπερασπιζόμενος τις μετριοπαθείς (ως προς τους αρχαιϊστές) γλωσσικές θέσεις του Δ. Βερναρδάκη, τις οποίες είχε κατακρίνει σε νεκρολογία στο *Παναθήναια* ο Γρ. Ξερόπουλος. Αναφερόμενος σε αυτούς γράφει σχετικά «οι χυδαίζοντες επανόγουσι γλώσσαν παρελθουσών γενεών προσπαθόντες καιπερ εστερημένοι της γλωσσοπλαστικής δυνάμεως του λαού και της γραμματικής των Έλληνιστών ακριβείας διά της διαπλάσεως νέων ιδίων λέξεων να επιβάλλωσιν ως γλώσσαν

την προϋπόθεση ή καλύτερα μία από τις προϋποθέσεις που τον οδήγησαν στο τέλος της ζωής του να γράφει στη δημοτική τα προαναφερθέντα άρθρα.

Όμως ο Παπαγεωργίου εκτός από φιλόλογος είναι εκπαιδευτικός και η ιδιότητα αυτή τον φέρνει εξαρχής αντιμέτωπο με το πρόβλημα της γλώσσας από μια άλλη σκοπιά. Οι απόψεις του για το γλωσσοεκπαιδευτικό φωτίζονται από τρεις γραπτές πηγές που δείχνουν μια σημαντική εξέλιξη. Η πρώτη, χρονολογημένη έξι μήνες μετά την ανάληψη της διεύθυνσης του ημιγυμνασίου Μοναστηρίου (Ιανουάριος 1885) είναι μια αναφορά προς τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, τον Πρόεδρο του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Εκεί επισημαίνεται κυρίως η πλημμελής κατοχή εκ μέρους των μαθητών του ημιγυμνασίου της ελληνικής, αρχαίας και νεότερης (εννοείται η καθαρεύουσα), έτσι ώστε το έργο της διάδοσης της ελληνικής παιδείας στη Μακεδονία να καθίσταται αδύνατο. Ως αιτία του κακού καταγγέλλεται η οικτρή κατάσταση της ελληνομάθειας των μαθητών των δημοτικών σχολείων του Μοναστηρίου, ικανό τμήμα των οποίων είναι ξενόγλωσσοι (βλαχόφωνοι, βουλγαρόφωνοι και αλβανόφωνοι): «και προσέρχονται (εννοείται οι απόφοιτοι των δημοτικών) εις το ελληνικόν σχολείον», σημειώνει, «ου μόνον παντελώς αμαθείς των στοιχείων της ελληνικής γραμματικής, αλλά αυτό τούτο μη δυνάμενοι ν' αναγινώσκωσι ελευθέρως και να εννοώσιν αυτά τα υπό του δασκάλου λεγόμενα»¹⁵.

Η δεύτερη πηγή είναι η επιστολή που αποστέλλει προς την Εφορεία των Σχολείων της Μυτιλήνης λίγο πριν από την πρόσληψή του (Σεπτέμβριος 1894), όπου ζητά να μάθει το πρόγραμμα των μαθημάτων παρατηρώντας: «Έχω την γνώμην ότι Ελληνικόν Γυμνάσιον κλασσικού χαρακτήρος, τότε μόνον δύναται να ευτυχήση του σκοπού, όταν απολύση τους μαθητάς ικανώς εγκρατείς και της αρχαίας και της νέας ελληνικής γλώσσας (εννοεί την καθαρεύουσα) και επαρκώς διαπεπλασμένους το ήθος, ώστε και ως Έλληνες εν γένει να φανώσι χρήσιμοι εις την πατρίδα και ως επιστήμονες ιδίως, όσοι εξ αυτών μέλλουσι να ασχοληθώσι περί τας επιστήμας, να κατέχωσιν καλώς την προγονικήν γλώσσαν και βάσιν κάθε άλλης υγιούς μαθήσεως. Προς τον σκοπόν τούτον ανάγκη όπως ο Γυμνασιάρχης να διδάσκη τα ελληνικά γράμματα εν ταις ανωτέραις τάξεσι του γυμνασίου και δι' αυτού χειραγωγεί τους μαθητάς εις τας υψηλάς ιδέας του καλού, του αγαθού και του αληθούς»¹⁶.

εθνικήν εν έκτρομα γλωσσικόν, όπερ είναι φυσικώς αδύνατον να ζήση ως μηδέποτε λαβόν ζωήν, ή το πολύ εν γλωσσικόν ιδίωμα λαλούμενον εις εν ωρισμένον τόπον και μόνον εκεί κατ' ακολουθίαν γνωστόν, εν ω ουδέν παράδειγμα τοιούτον ουδαμού υπάρχει, ουδέ είναι δυνατόν να υπάρξη».

15. Το υπόμνημα δημοσιεύεται με σχόλια στο Νίγδελης, *ό.π.*, σ. 41-45, βλ. ιδιαίτερα σ. 43.

16. Βλ. Νίγδελης, *ό.π.*, επιστολή 52.

Είναι προφανές ότι η αφετηρία των απόψεων αυτών δεν είναι άλλη από τα ιδεώδη του ουμανιστικού γυμνασίου. Το ίδιο όμως αυτό ιδεολογικό πρόταγμα επηρεάζει και τις απόψεις του για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αφού τα κακά αποδίδονται στην πλημμελή γραμματική εκπαίδευση των μαθητών της.

Η επόμενη πηγή είναι μια αναφορά του Προξένου της Θεσσαλονίκης Λάμπρου Κορομηλά προς το ΥΠΕΞ με ημερομηνία 6 Σεπτεμβρίου του 1904. Στο σημαντικό αυτό έγγραφο δεν καταγράφονται οι απόψεις αλλά η συμμετοχή του Παπαγεωργίου σε ενέργειες περί το γλωσσοεκπαιδευτικό, όμως οι αντιλήψεις που υπόκεινται σε αυτές αποδεικνύουν αναμφίβολα προσαρμογή των θέσεων του που προ ολίγου αναφέραμε. Το θέμα του εγγράφου είναι και πάλι η ελληνομάθεια των ξενόγλωσσων και η αναποτελεσματικότητα του ελληνικού σχολικού συστήματος στη Μακεδονία. Ο ευφυής πρόξενος αρχίζει το έγγραφό του με τη διαπίστωση ότι οι απόφοιτοι της τετάρτης και πέμπτης ακόμη αστικής τάξης δωδεκαετείς η δεκατετραετείς (ετερόφωνοι) μαθητές «χάνουσι βαθμηδόν την συνήθειαν της γλώσσης χάνουσι δε και πάσαν ελληνικήν έννοιαν, εάν κατά τύχην έλαβον εις τα σχολεία τοιαύτην» και ότι καταλήγουν τελικά και πάλι στο βουλγαρικό ιδίωμα, αφού το μόνο που διδάσκονται στο σχολείο είναι μόλις 400 σελίδες ελληνικού κειμένου «αφελούς, ανοήτου, πολλάκις βλακώδους» και αυτό από γραμματική άποψη. Στη συνέχεια προτείνει ως μέτρο για την αντιμετώπιση του φαινομένου τη σύνταξη επαγωγικών βιβλίων «ύλης ελληνικής και ίδια μακεδονικής», που θα διανέμονται στη νεολαία μετά την αποφοίτησή της. Για τον λόγο αυτό πληροφορεί την προϊσταμένη του αρχή ότι συνεκάλεσε μια επιτροπή αποτελούμενη από τους Πέτρο Παπαγεωργίου, Αστέριο Γούσιο, Ιωάννη Τσικόπουλο και Γεώργιο Σαγιαξή που επεξεργάσθηκε την πρόταση και κατέληξε σε συμπεράσματα. «Εβασάνισαν οι κύριοι ούτοι την πρότασίν μου», γράφει ο Κορομηλάς, «και εδέχθησαν να συντάξωσιν το πρώτον των επαγωγών τούτων αναγκαίων βιβλίων. Θα έχη το πολύ 60-70 σελίδες μικρού σχήματος και θα περιλαμβάνη εις *δημώδη ελληνικήν γλώσσαν* (καταληπτήν εις τους ετερογλώσσους και ελληνομάνους μαθητάς των εν τη υπαίθρω χώρα σχολείων μας) *παραμύθια μακεδονικά, παραδόσεις ελληνικάς και άσματα δημώδη μακεδονικά* (τινά τούτων θα μεταγλωττισθώσιν εις την κουτσοβλαχικήν). Το τεύχος θα τυπωθή εκ των απροβλέπτων και θα διανεμηθή δωρεάν παρά των ημετέρων πρακτόρων»¹⁷. Η τύχη του εγχειρήματος αυτού υπήρξε κακή, αφού

17. Η αναφορά του Κορομηλά που φέρει ημερομηνία 6 Σεπτεμβρίου του 1904 δημοσιεύεται στο Β. Γούναρης κ.ά. (επιμ.), *Απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904). Έγγραφα από το Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδος*, Εισαγωγή Β. Γούναρης, Επιμέλεια - Σχολιασμός Περσ. Καραμπάτη, Πελ. Γ. Κολτούκη, Χρ. Μανδαντζής, Ιακ. Μιχαηλίδης, Αγγ. Χατζίδης, Θεσσαλονίκη 1991 (Εκδόσεις Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα), αρ. 72, σ. 219-221 και αναδημο-

ούτε για το πρώτο ούτε για τα άλλα σχεδιαζόμενα τεύχη των αναγνωστικών υπάρχουν ενδείξεις ότι κυκλοφόρησαν ποτέ.

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι πως ένας επιστήμονας με την προσωπική ιστορία του Παπαγεωργίου και τους τόσο στενούς δεσμούς με τον κύκλο των καθαρολόγων δέχθηκε να συμμετάσχει σε αυτό το εγχείρημα, παίζοντας προφανώς πρωταγωνιστικό ρόλο, αν κρίνουμε από το κύρος που είχε την εποχή εκείνη μεταξύ των εκπαιδευτικών και διανοουμένων της Μακεδονίας αλλά και από το ότι τα άλλα μέλη της επιτροπής συνδέονταν μαζί του φιλικά –και οι τρεις ήταν άλλωστε βλάχοι– οι δύο πρώτοι εκπαιδευτικοί¹⁸. Το ερώτημα αυτό τίθεται ακόμη πιο έντονα αν δεχθεί κανείς ότι επρόκειτο για μια πρόωγη, ασφαλώς ιδιότυπη, εφαρμογή του αιτήματος που θα αρχίσουν να διατυπώνουν οι δημοτικιστές λίγους μήνες αργότερα ζητώντας την καθιέρωση της δημοτικής μεταξύ άλλων στα βιβλία του δημοτικού, την εγκατάλειψη του σχολαστικισμού και τον εκσυγχρονισμό του περιεχομένου τους ξεκινώντας για εθνικούς λόγους από τα σχολεία της Μακεδονίας. Γιατί στην ουσία οι γλωσσοεκπαιδευτικές διαπιστώσεις και προτάσεις του Κορομηλά, που τις συμμερίζονταν και άλλοι Έλληνες διπλωμάτες της εποχής¹⁹, ταυτίζονταν με εκείνες των μελών της πρώτης Εταιρείας των δημοτικιστών, της γνωστής «Εταιρείας της Εθνικής Γλώσσας» η οποία ιδρύθηκε το 1905²⁰. Να θεωρήσουμε άραγε ότι ο Παπαγεωργίου είχε προσχωρήσει στις τάξεις τους; Ένα παρόμοιο συμπέρασμα θα ήταν βιαστικό και ατεκμηρίωτο, μολονότι ο ίδιος ενδέχεται να είχε πληροφόρηση για τα σχεδιαζόμενα

σιεύεται με εκτενέστερα σχόλια στο Νίγδελης, *ό.π.*, Παράρτημα Β', αρ. 2.

18. Για τη ζωή και το έργο των Αστέριου Γούσου, Ιωάννη Τσικόπουλου και Γεωργίου Σαγιαξή, βλ. Νίγδελης, *ό.π.*, επιστολές αρ. 89 σημ. 339 (για τον πρώτο), αρ. 49 σημ. 216 και σημ. 515 (για τον δεύτερο) και Παράρτημα Β', αρ. 2 σημ. 31 (για τον τρίτο). Ο άνθρωπος που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην προετοιμασία της ύλης των εγχειριδίων ήταν ο Γ. Σαγιαξής.

19. Όπως προκύπτει λ.χ. από τις απόψεις του Ι. Δραγούμη που διατυπώνονται σε αναφορά που απέστειλε ως Υποπρόξενος Αλεξανδρούπολης προς την Επιτροπή προς ενίσχυση της ελληνικής εκκλησίας και παιδείας. Βλ. σχετικά Ε. Δ. Μπελιά, «Ελληνική Άμυνα στην Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη. Προτάσεις Ίωνος Δραγούμη 1904, 1908», *Μνημοσύνη* 11 (1989-1990) 376 κ.ε. όπου και ανάλογες απόψεις άλλων Ελλήνων διπλωματών ιδιαίτερα του Προξενείου Μοναστηρίου. Για το ίδιο θέμα βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Η γλώσσα στα σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήνα 1916, σ. 23 κ.ε.

20. Για την Εταιρεία «Εθνική Γλώσσα» βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και Κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 1976, κα-κβ'. Στη διακήρυξη της Εταιρείας (γραμμένη από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου το 1905) διαπιστώνεται ότι το μέγα εθνικό πρόβλημα είναι η εκπαίδευση και προτείνεται η εισαγωγή της δημοτικής α) σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής (σχολείο, εκκλησία, στρατό κλπ.) ως κοινωνικό μέτρο και β) στα ελληνόφωνα σχολεία των αλτάρφων περιοχών, ιδιαίτερα της Μακεδονίας ως προϋπόθεση απαραίτητη για την προσδοκώμενη εθνική ολοκλήρωση. Μέλη της Εταιρείας πλην του Παπαντωνίου ήσαν μεταξύ άλλων ο Ι. Δραγούμης, ο Μ. Τσιρμιάκος, ο Α. Καρκαβίτσας, ο Κ. Χατζόπουλος, ο Ι. Κονδυλάκης και ο Γ. Σωτηριάδης.

από πρώτο χέρι, μιας και συνδεόταν στενά με τον Ίωνα Δραγούμη, ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας, με τον οποίο γνωρίζουμε από αλλού ότι αντάλλαξε απόψεις για γλωσσικά θέματα²¹. Ο λόγος που τον οδήγησε να πάρει μέρος σε αυτό το εγχείρημα θα πρέπει να ήταν άλλος. Ο Παπαγεωργίου, που ως βλάχος είχε ιδιαίτερη ευαισθησία γύρω από το ζήτημα της ενσωμάτωσης των ξενόγλωσσων πληθυσμών της Μακεδονίας στην Ελλάδα, πρέπει να κατάλαβε καλά ότι μετά τα αιματηρά γεγονότα του Ήλιντεν (1903) και την έναρξη της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού αγώνα οποιαδήποτε αποτυχία στο θέμα της γλωσσικής αφομοίωσής τους θα σήμαινε πως οι πληθυσμοί αυτοί θα κατέληγαν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στα χέρια του αντιπάλου και θα απειλούνταν έτσι η επιδιωκόμενη εθνική ολοκλήρωση. Ο ίδιος λόγω των επαφών που τηρούσε με κατοίκους των βλαχόφωνων περιοχών²², των στενών σχέσεων του με το Προξενείο Θεσσαλονίκης²³, όπου κατέφθαναν αναφορές, αλλά και από προσωπική πείρα γνώριζε καλά ότι το προηγούμενο εκπαιδευτικό σύστημα είχε αποτύχει οικτρά στον εθνικό στόχο του. Η μόνη συνεπής και έντιμη επιλογή που του απέμενε ήταν να στηρίξει την προσπάθεια του Κορομηλά με τις γνώσεις και το κύρος του, πράγμα που έκαμε. Ότι είχε πια πεισθεί για την αποτυχία του εκπαιδευτικού συστήματος που ο ίδιος είχε υποστεί αλλά και διακονήσει φαίνεται καθαρά από μια αποστροφή του λόγου που εκφώνησε κατά την τελετή της θεμελίωσης της πρώτης αστικής σχολής της Θεσσαλονίκης τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1908. «Φρίττω νυν ενθυμούμενος», θα πει, «ότι κατά το έτος της εις το δημοτικόν της πατρίδος σχολείον φοιτήσεώς μου ... πανευδαίμονα υπελάμβανον εμαυτόν ότι υπό του σεβασμίου δασκάλου ... εδιδασκόμενη της αρχαίας ελληνικής την γραμματικήν του Κωνσταντίνου Κούμα και του Γεωργίου Παπασπλιώττου εκ μεγάλων σελίδων συγκειμένην ταύτην εξήκοντα και τετρακοσίων»²⁴.

Από τα παραπάνω είναι, νομίζω, σαφές ότι ο Παπαγεωργίου έφθασε τελικά σε γλωσσικές επιλογές ανάλογες αυτών των δημοτικιστών κυρίως

21. Ενδεικτικού περιεχομένου είναι το επιστολικό δελτάριο που αποστέλλει ο Παπαγεωργίου προς τον Δραγούμη στις 16 Δεκεμβρίου 1911 με το οποίο τον καλεί να συνανηθούν προσθέτοντας «και έχομεν τόσα, τόσα να είπωμεν, μάλιστα περί του συντασσομένου Μεγάλου Λεξικού της δημόδους Ελληνικής Γλώσσης, το οποίο θα περιέχη ... θαυμάσιον, απιστεύτως θαυμάσιον πλούτον». Βλ. Νίγδελς, *ό.π.*, επιστολή αρ. 149. Βεβαίως οι επιστημονικές και κοινωνικές σχέσεις του Παπαγεωργίου με τον Δραγούμη και τον πατέρα του Στέφανο, πάτρωνα του Μακεδόνα λόγιου, χρονολογούνταν από πολύ παλαιότερα.

22. Για τις επαφές του Παπαγεωργίου με κατοίκους των περιοχών βλ. ενδεικτικά Νίγδελς, *ό.π.*, επιστολές αρ. 94, 99, 114.

23. Για τις σχέσεις του με το Προξενείο της Θεσσαλονίκης βλ. Νίγδελς, *ό.π.*, Παράρτημα Β' επιστολές 1-3 και επιστολή αρ. 118 (υπόμνημα προς το ΥΠΕΞ).

24. Βλ. «Γενική επισκόπησης της εκπαιδευτικής κινήσεως εν Μακεδονία κατά τα έτη 1870-1900», *ΜΗΠΣΑ* 6 (1913) 148.

μέσα από τον δρόμο της εθνικής ολοκλήρωσης που αποτελεί μία από τις ιδεολογικές συνιστώσες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού των αρχών του 20ού αιώνα²⁵. Το γιατί δεν δεσμεύτηκε ενεργά σε αυτήν την υπόθεση είναι ένα ερώτημα που μόνο υποθετικά μπορεί να απαντηθεί²⁶: συναισθηματικές δεσμεύσεις, εγγενής μετριοπάθεια, πολυσχιδής επιστημονική δραστηριότητα και πειστικές βιοποριστικές ανάγκες θα μπορούσαν να είναι μερικές μόνο από τις αιτίες που τον οδήγησαν τελικά να υπηρετήσει την ελληνική γλώσσα από τη διόλου ευκαταφρόνητη θέση του λεξικογράφου διευθύνοντας για τρία χρόνια το Ιστορικό Λεξικό που κατ' αυτόν θα έπρεπε να είναι πρωτίστως λεξικό της δημώδους ελληνικής και των διαλέκτων της²⁷. Όπως και αν έχει το πράγμα, μετά την εμπειρία του 1904 η δημοτική, στη μετριοπαθή της μορφή, τού ήταν πλέον οικειότερη και την υπηρέτησε όποτε το μπόρεσε, αν κρίνουμε από τα άρθρα που δημοσίευσε στη *Νέα Αλήθεια* και το *Μικρασιατικό Ημερολόγιο*. Τελικά, ο Παπαγεωργίου ήταν, όπως σωστά το θέτει ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, ένα από εκείνα τα ελεύθερα πνεύματα που κατανόησαν τη μεγάλη αλλαγή η οποία συντελέστηκε στα γλωσσικά μας πράγματα και «δοκίμασαν να δώσουν σε κρίσιμη ώρα μια απάντηση λέγοντας το «παρών» τους.

25. Και ασφαλώς για τη στάση του Παπαγεωργίου δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ο κύριος ή ένας από τους κύριους εκφραστές αυτών των ιδεών ήταν ο Ι. Δραγούμης, βλ. Σταυρίδου-Πατρικίου, *ό.π.*, νζ' κ.ε.

26. Θα αποτελούσε αναμφίβολα ευπρόσδεκτη συμβολή στη μελέτη της ιστορίας του δημοτικισμού μια έρευνα που θα εντόπιζε συστηματικά τα μακεδονικής καταγωγής μέλη των κατά καιρούς δημοτικιστικών συλλόγων της Αθήνας. Εξ όσων γνωρίζω, τούτο παραμένει αιτούμενο της έρευνας.

27. Βλ. Νίγδελης, *ό.π.*, επιστολή αρ. 132.